

Nogmaals Oostbroek: datering in het licht van de lerse connectie

In het vorige artikel over de abdij van Oostbroek haalde ik de kroniek van Hendrik van Thabor uit 1522 aan, die melding maakt van een pelgrimage naar Ierland van een van de stichters van Oostbroek:

Bisschop Godebald, Fries van geboorte, heeft een klooster gebouwd van de orde van St. Benedictus, in Oostbroek buiten de muren van de stad Utrecht, met de hulp van een zekere ridder, die in de louteringsgrot van St. Patrick was geweest, en die - met toestemming van zijn geliefde (rijke?) vrouw - daar met deze bisschop het religieuze kleed heeft aantrokken, waarin beiden zijn gestorven en begraven.

Een andere bron (een fragment van een gedenkalender uit Oostbroek) duidt deze ridder aan als Theoderik de Algo. Hij, of zijn vrouw, had een landgoed nabij Werkhoven, dat Scherpenburg heette en

bij de bezittingen van de St. Laurensabdij en het Vrouwenklooster is gaan behoren.

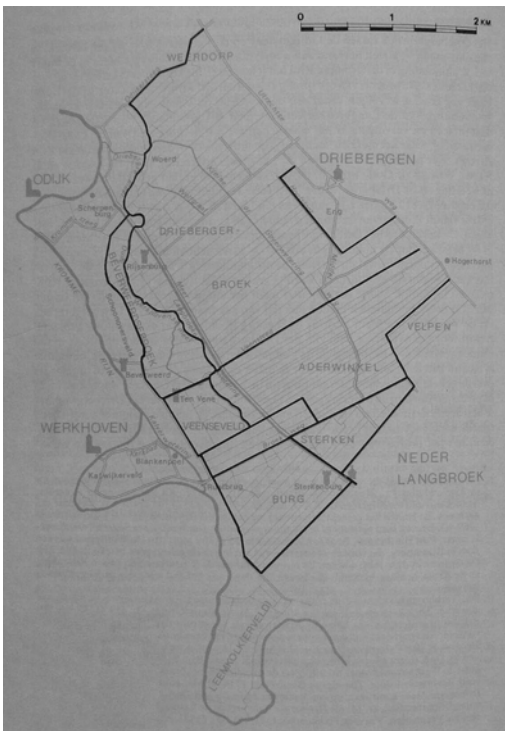
Intussen heb ik hierover nadere gegevens ontvangen uit Werkhoven. Iemand van de Historische Kring aldaar, de heer Johan van Impelen, kon bevestigen dat het kalenderfragment met de naam van Theodericus de Algo waarop zijn afkomst vermeld wordt als 'Werc...' (het is een half blaadje, de rest is afgesneden) zeker op Werkhoven kan slaan. In de middeleeuwen schreef men die plaatsnaam op allerlei manieren, o.a. als Warcondia; Werconden; Wercunde; en Werckhoven.

C.J.C. Broer (*Monniken in het Moeras*, 2011, p. 131vv) vermeldt de uithof Scherpenburg, ten noorden van Werkhoven. Een oorkonde uit 1356 noemt zowel bisschop Godebald (1114-1127) als Hartbert (1139-1150) als schenkers ervan (Broer, noot 365). Uiteindelijk kwam deze uithof, met 56 morgen (47,7 ha)

land, in het bezit van het Vrouwenklooster en bleef 24 morgen (20,4 ha) land in het bezit van de St. Laurensabdij. In de uitleg van Broer was Godebald de eerste schenker en kwam er onder Hartbert een nadere verdeling tot stand. Ik zocht daarbij een nadere verklaring voor het feit dat deze uithof tweemaal geschonken werd en bij de tweede maal vooral de vrouwen goed werden bedacht, en vroeg mij af of dit te maken kon hebben met de vrouw van de pelgrim die volgens Hendrik van Thabors kroniek niet mee-

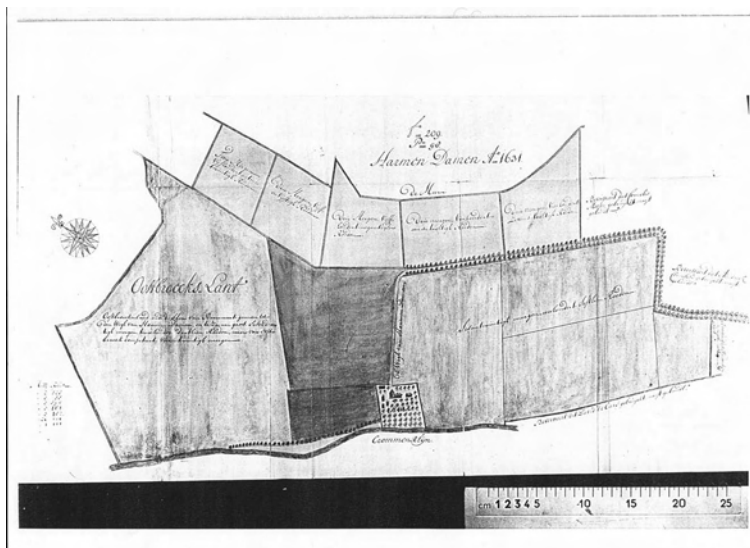
ging het klooster in, maar wel instemde met zijn intrede. Door de informatie vanuit de Historische Kring van Werkhoven wordt deze gedachte nog aannemelijker. De heer Van Impelen stuurde mij enkele oude kaarten. Eén is afkomstig uit C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen* (1983).

Links bovenin is Scherpenburg te zien, bijna tegen het huidige Odijk aan, begrensd door de Kromme Steeg; dat land is 56 morgen groot en betreft de grond die in tweede instantie bij het Vrouwenklooster ging horen; de 24 morgen die eigendom bleven van Oostbroek, liggen aan de andere kant van de Kromme Steeg, grenzend aan het Schoonoversveld. Dat kleinere land is na de opheffing van de kloosters bij het landgoed Beverweerd gekomen, zoals te zien is op een kaart die tussen 1710 en 1714 is gemaakt door de rentmeester van Beverweerd.

Scherpenburg op kaart.

Geheel links vinden we het Oostbroekse land. De tekst luidt: 'Oostbroecks lant ende de heer van Beverweert gemeten tot den wegh van Harmen Damen, en tezamen groot zesendertigh mergen en dertien roeden, waarvan Oostbroeck compenteert vier en twintigh mergen.' De linkerrand van de kaart is de zigzaglijn van de Kromme Steeg, de grens met het grotere land dat Scherpenburg is blijven heten (buiten deze kaart, zie vorige

Beverweerd met land van Oostbroek.

kaart) en waar de huidige hofstede nog staat.

De vorige keer kwam ik tot deze reconstructie: de ridder die voorafgaand aan de bouw van een kloosterkerk op Oostbroek als pelgrim naar Ierland ging, was Theodericus de Algo, afkomstig uit Werkhoven, waar hij met zijn vrouw op de uithof Scherpenburg woonde. Na zijn pelgrimage deed hij de riddergordel af en het monnikskleed aan, met haar instemming. Zelf bleef zij als landvrouwe op de uithof, die door bisschop Godebald alvast aan de Laurensabdij werd toebedeeld.

Met de locatie nog beter voor ogen, voeg ik hier nu aan toe: haar sympathie

voor de keuze van haar man zal betekend hebben, dat zij hem regelmatig bezocht en vieringen in het klooster bijwoonde. Daarbij zal zij ook steeds meer contact hebben gekregen met het Vrouwenklooster. Is zij hier uiteindelijk zelf ingetreden? Intreden als oudedagsvoorziening was toen niet ongebruikelijk, zo leerde ik van de Ierse historicus John B. Cunningham. Toen zij stierf – of bij haar late intrede – werd de grond door de bisschop (inmiddels Hartbert) definitief verdeeld: het deel waar het landhuis op stond viel aan het Vrouwenklooster toe, en het verder gelegen deel (gezien vanuit haar huis) aan de overkant van de Kromme Steeg bleef aan de abdij. Als zij de eigenares van Scherpenburg is geweest, dan pleit

dat in de tekst van Henricus van Thabor voor de weergave ‘*ditissima uxore eius consenciente*’ (met instemming van zijn *rijke* echtgenote).

Tot zover de aanvulling op mijn eerdere tekst. Kijken we nu naar de datering van dit alles.

Hoe oud is De Bilt precies?

Ons grondgebied was ooit moeras. Er konden pas mensen gaan wonen nadat dit veengebied was ontgonnen vanuit de St. Laurensabdij in Oostbroek. Als je weet wanneer dat begon, weet je hoe oud de Bilt is. Maar de publicaties over het begin van Oostbroek zijn niet eensluidend als het om de datering gaat. Dit heeft te maken met een geschrift over de splitsing van het dubbelklooster in een mannen- en een vrouwenklooster, met de naam van abt Ludolf eronder, gedateerd 1113. Dat jaartal is uitgangspunt geweest voor het kiezen van 2013 als het jubileumjaar: 900 jaar De Bilt!

Maar het geschrift met dat jaartal is verloren gegaan. Van die tekst kennen we alleen een vervalste versie uit 1231. Daarin zegt ‘abt Ludolf’ niet alleen dat de vrouwen zo talrijk worden dat ze een eigen onderkomen moeten krijgen, maar ook dat ze aan de abt gehoorzaam moeten blijven, geen eigen bezit mogen hebben enz. Deze beperkingen voor de vrouwen (die blijkbaar te veel vrijheden

wilden in de ogen van de mannen) zijn in 1231 toegevoegd aan abt Ludolfs document, om zijn gezag tegen hen te gebruiken. De vervalsers hadden overigens geen enkele reden om het jaartal te wijzigen. Toch zouden ze dit volgens sommige auteurs fout overgeschreven kunnen hebben. Zo komt C.J.C. Broer (*Monniken in het moeras*, p. 164, noot 483, in navolging van Huyghebaert, Van Moolenbroek en Hascher-Burger) uit op 1142, oftewel MCXLII. De L in dit getal zou per abuis voor een I zijn aangezien, en zo werd het MCXIII, 1113. Op die manier kan Broer haar tijdrekening aannemelijk maken, waarin vóór 1122 (de afdamming van de Kromme Rijn) nog nauwelijks ontginningen vanuit Oostbroek plaatsgevonden kunnen hebben.

Andere historici (zoals A. Doedens, met een beroep op Van Buchel, Van Kalveen en Post) blijven bij 1113. Doedens wijst op de ontginningen in Achttienhoven, die al waren begonnen in 1085 – in het verlengde dáárvan moet het begin van Oostbroek gezien worden. Ergens tussen die vroegste ontginningen te Achttienhoven en de oorkonde van keizerin Mathilde van 1122 die hiermee de reeds gestarte ontginningen te Oostbroek bevestigde, moet de St. Laurensabdij zijn eerste begin gehad hebben. 1113 dus als een punt in een geleidelijke ontwikkeling, als symbolisch beginjaar. Dat na

de afdamming van de Kromme Rijn in 1122 de ontginningen een veel grotere omvang kregen, spreekt vanzelf, maar dat sluit eerdere ontginningen op kleine schaal niet uit.

Kortom, we hebben een vroege en een late datering van het begin van Oostbroek. Kunnen andere historische gegevens nieuw licht werpen op deze dateringskwestie? Ridder Theoderik die naar de louteringsgrot van St. Patrick ging en daarna bisschop Godebald een klooster hielp bouwen op Oostbroek en hier ook intrad – past dit beeld het best in een vroege of late datering?

a. Vroege datering (Ludolfs verklaring blijft op 1113 staan)

Abt Ludolf splitste de kloostergemeenschap omdat deze te talrijk werd. Dus de groei was er al vóór 1113. Dan moet de stichting hebben plaatsgevonden onder bisschop Burchard (1100-1112). Die had volgens Broer (p. 195) belangstelling voor de nieuwe *vita apostolica*, was betrokken bij een eerdere heremietenvestiging in Rolduc, en had geprobeerd de abt ervan over te halen naar het Utrechtse te komen en hier een klooster te beginnen. Zouden we dan ervan uit kunnen gaan, dat toen deze abt hier geen gehoor aan gaf, Burchard wel gehoor vond bij de ridders Hermannus en Theodericus waar Godebald in zijn oorkonde over spreekt?

Theoderik was net terug uit Ierland en wilde graag een klooster helpen bouwen van deze spiritualiteit.

Van het klooster dat in 1100 te Brugge gesticht werd, zou Ludolf de eerste prior geweest zijn (zie hieronder de informatie bij Moolenbroek/Huyghebaert); dateer je 'ons' klooster vroeg (splitsing al in 1113), dan is Ludolf ruim daarvóór naar Oostbroek gekomen, nog onder Burchard, op zijn laatst in 1111. Herman en Theoderik zijn dan minstens al in 1109 of 1110 met de bouw begonnen, zodat we Theoderiks pelgrimsreis op ± 1108 kunnen dateren.

Maar nu ontstaat er een tegenstrijdigheid. Volgens Hendrik van Thabor hielp onze ridder na zijn pelgrimage niet Burchard *maar Godebald* een kerk te bouwen op Oostbroek; dat kan dus pas na 1114 zijn geweest. Of je moet zeggen dat Hendrik van Thabor met 'de bisschop' toch Godebald bedoelde. Deze was op dat moment nog geen bisschop, maar proost van de St. Janskerk, als zodanig verantwoordelijk voor de ontginningen bij Achttienhoven, en daarom mogelijk ook al betrokken bij ontginningen op Oostbroek, nog voordat hij Burchard opvolgde als bisschop. De kroniekschrijver zou Godebald dan als hulpbisschop hebben gezien en hem daarom alvast 'bisschop' genoemd hebben; of

hij zou niet precies op de hoogte zijn geweest van Godebalds regeerperiode als bisschop (wat niet zo is: Hendrik van Thabor wist de jaartallen precies). Kortom, je moet met onbewezen veronderstellingen komen om deze tegenstrijdigheid te verklaren.

De kroniekttekst lijkt ook strijdig met het feit, dat bisschop Godebald zich in zijn laatste levensjaar terugtrok op Oostbroek en daar stierf. Als onze ridder 'mét de bisschop' het monnikskleed aantrok en daarin stierf, dan speelt dit rond 1127. Maar dan zou de genoemde 'hulp van een zekere ridder' bij de bouw jarenlang alleen financieel geweest zijn, pas op latere leeftijd gevolgd door zijn intrede. Dat klopt niet met het beeld dat Godebalds oorkonde schetst van de ridders, waaronder Herman en Theoderik, die *'door de kracht van de heilige Geest aangestoken, de ridderlijke gordel verzaakt hebben en, zich in een beter leven voegend, een eenzame plaats hebben verkozen in het moeras dat vanouds Oostbroek wordt genoemd, en aldaar een kerk gesticht hebben...'* Godebalds tekst (uit 1125) plaatst de kerkstichting en het betere leven als monnik in dezelfde periode. Het aantrekken van het habijt kan dan slechts 'met de bisschop' zijn geweest in de zin van 'met de bisschop erbij aanwezig' (die hen van hun

ridderplicht ontsloeg); pas aan het eind van Godebalds leven is het letterlijk 'met de bisschop' geworden – toen deze zelf intrad om daar te sterven. Zo hoeft er op dit punt geen tegenstrijdigheid te zijn.

b. Late datering (Ludolfs verklaring naar 1142 geschoven)

Volgens onze kroniek bouwde Godebald de Oostbroekse kerk met de hulp van een ridder die terugkwam van zijn pelgrimage naar Ierland. Omdat hij pas in 1114 bisschop werd, vraag ook ik mij af of '1113' (het jaartal van Ludolfs verklaring over de kloostersplitsing) niet als een schrijffout beschouwd moet worden. Alleen kleven er mijns inziens bezwaren aan het voorstel dat Broer volgt (MCXIII zou in feite MCXLIII geweest zijn, 1142 dus); daarover gaat deze paragraaf.

Jaap van Moolenbroeks studie *Vrouwen en visioenen in de abdij van Oostbroek* (in de bundel 'Wonderen van alledag', 2006) bevat het hoofdstuk 'Een dubbelklooster in ontwikkeling'. Hierin bespreekt hij Ludolfs geschrift uit '1113'. Hij onderscheidt (p. 40) tussen *dispositio* (uiteenzetting van de rechten van de vrouwen, vervalste tekst uit 1231) en de *narratio* die eraan voorafgaat en wèl uit de 12e eeuw kan zijn.

Verder citeert hij de Vlaamse historicus Huyghebaert (een latere abt uit Ludolfs

abdij te Brugge), die de *narratio* uit andere bronnen bevestigt. Daar wordt prior Adalardus uit 1118 genoemd, die voorafgaand aan Ludolf prior zou zijn geweest (citaat p. 40-41):

‘Omdat in 1118 Adalardus nog als prior van Sint-Andries wordt vermeld, kan Ludolfus dat ambt pas na 1118 hebben bekleed.’ De voetnoot vermeldt de bron, plus een interessante tegenstrijdigheid (*hier cursief en deels ook vet gedrukt*): Huyghebaert, ‘Abbé de Saint-André-lez-Bruges’, 97, *overigens in strijd met 86 (‘Ludolfe, premier prieur de Saint-André’)* en voorts zijn ‘Les deux notices’. Huyghebaert ziet Ludolf dus pas na 1118 als prior, na ene Adalardus.

Moolenbroek denkt de late datering ‘1142’ te kunnen ondersteunen met het feit dat Godebald in zijn oorkonde van 1125 Ludolf nergens noemt: de abt moet toen nog in aantocht geweest zijn. Maar dat Ludolf ongenoemd blijft, kan ook anders geduid worden: volgens Broer (p. 105) was Ludolf juist de *ghost writer* van deze oorkonde, die hij op naam van Godebald stelde; over zo’n dicteerpraktijk zie haar par. 3.3.1. ‘Een destinatarisdicteert’ p. 86vv.

In zijn *narratio* uit ‘1113’ vertelt de abt hoe hij uit Vlaanderen was gekomen, met zijn halfzuster. Rond haar heeft zich

in Oostbroek een vrouwenconvent gevormd. Moolenbroek dateert dit convent als volgt: indien niet omstreeks 1125, dan toch heel spoedig daarna, want in 1132 waren er al zoveel monialen dat er een aantal overgeplaatst werd naar het Friese klooster in Staveren.

De kloosterhervorming te Staveren wordt uitgebreid besproken door C.J.C. Broer (p. 150v); zij acht het zeer aannemelijk dat Ludolf de hand had in deze reorganisatie en dat er zowel monniken als monialen naar Friesland zijn gestuurd om daar kloosterlingen te vervangen die zich hadden misdragen. Ook Staveren was dus een dubbelklooster, naar Oostbroeks model.

Evenals Broer neemt Van Moolenbroek het jaartal 1139 over (uit het latere archief van de zusters, de kroniek van de 16^e-eeuwse abdis Henrica van Erp) voor de stichting van het vrouwenklooster, wat hij uitstekend vindt kloppen met het jaartal 1142, ‘in later tijd foutief gekopieerd als 1113, zoals Huyghebaert vindingrijk opperde’ (p. 41).

Maar dan zou Ludolf zijn *narratio* over de noodzaak tot splitsing pas geschreven hebben toen het vrouwenklooster al drie jaar een feit was. Dat is vreemd. Verder zou vanuit het vrouwenconvent, dat daarvoor bestond, in 1132 al een overloop naar Staveren plaatsgevonden

hebben, terwijl pas tien jaar later (het geopperde jaar 1142) de zusters volgens Ludolf ‘te talrijk’ geworden zijn. Dit alles lijkt niet erg aannemelijk.

c. Andere datering? (een tussenweg)

Een mogelijk stichtingsjaar dat zowel Broer als Doedens vermelden, is 1121, genoemd door de 14^e-eeuwse kroniekschrijver Jan Beke. Verder vond Doedens nog iets in Van Buchels *Monumenta* (17^e eeuw): een plaquette in de slaapzaal van het vrouwenklooster, daar aangebracht bij de restauratie in 1536 (nadat de ingestorte slaapzaal was herbouwd).

Hierop (in de rechterkolom) wordt Godebald geëerd als bouwer of begunstiger van het klooster gewijd aan Maria en Laurentius, anno MCXXI (1121). Zou dan de opsplitsing in twee kloosters ergens daarna gedacht kunnen worden?

De dateringskwestie heb ik voorgelegd aan de mediëvist dr. Michael Haren uit Ierland. Hij schreef een boek over allerlei pelgrims die vanuit Europa naar de louteringsgrot van St. Patrick kwamen. Onze Biltse ridder is voor hem een ontdekking van belang: een zo vroege pelgrim was hem nog niet bekend!

Dr. Haren ziet wel een punt in een latere datering dan 1113. Want hoe lang noem je een klooster ‘nieuw’ (Mathilde in 1122) of ‘pril’ (Godebald in 1125)? Ook

Bladzijde.

Broer (p. 19) wees hier al op. Maar als ‘1113’ inderdaad een schrijffout zou zijn, aan welk jaartal zou hij dan denken?

In reactie op de suggestie ‘1142’ zegt hij: ‘One could not a priori exclude confusion in copying of ‘l’ to ‘i’ if the ‘l’ were envisaged as written minuscule. On the other hand, a relatively easy error to suppose in copying is the omission of an ‘x’: so, from a date of ‘mcxxiii’ to ‘mcxxii’. Plausibility would depend on general argument from other considerations.’

Zijn suggestie is dus MCXXIII (1123), per abuis overgeschreven met een X minder,

waardoor het MCXIII (1113) werd. Als we op de veronderstelling '1123' doorborduren, kan de volgende reconstructie gemaakt worden (en kunnen we zien hoe plausibel dat is):

Ludolf verklaart dat, vanwege het gegroeide getal der zusters 'op grond van beraadslaging van het kapittel, wij aan de zusters het bouwen van een apart onderkomen hebben toegestaan'. Als hij dat zegt in 1123, dan is dat twee jaar na de stichting in 1121. En één jaar na 1122, met de afdamming van de Kromme Rijn, in opdracht van bisschop Godebald, en de erkenning van het klooster door keizerin Mathilde – gebeurtenissen die zowel de ontginningen als de kloosterbevolking zeker hebben doen toenemen. Als Ludolf ook na de splitsing abt is gebleven van de monialen, dan klopt dat met 1132, toen monniken en monialen door hem overgeplaatst werden naar Staveren.

Vier eeuwen later noemt Henrica van Erp 1139 als beginjaar van het Vrouwenklooster. Zou er in 1123 een voorlopig onderkomen zijn gekomen, dat pas in 1139 een volwaardig klooster was geworden? Tussen officieus begin en officiële stichting kunnen meerdere jaren liggen, zo zal blijken uit het Vlaamse voorbeeld.

Komen we eerst nog terug op de genoemde tegenstrijdigheid bij Huyghebaert (zijn p. 86 en 97). Het St. Andriesklooster te Brugge werd gesticht omstreeks 1100. Als Ludolf daar prior werd ná Adalardus (die dat in 1118 was), was dat op zijn vroegst in 1119. Maar met een stichting van Oostbroek in 1121 en een opsplitsing door Ludolf zelf in 1123 - dan moet hij zeer kort prior geweest zijn in Brugge. Zo'n tijdschema wordt wel erg krap. Maar als (volgens de andere melding van Huyghebaert) **Ludolf de eerste prior van St. Andries** was, dan kon zijn opvolger Adalardus daar in 1118 prior zijn, omdat Ludolf toen al hier zat, minstens vanaf 1117. Aan een officiële stichting in 1121, bekrachtigd door Mathilde (1122) en Godebald (1125) moet dan een officieus begin voorafgegaan zijn.

Bijna alle auteurs gaan daar ook van uit. Broer, die de schenking van Mathilde als begindatum neemt, zegt: Hoe lang daarvoor al de voornoemde ridders zich als heremieten, strevend naar een sober en vroom leven in de relatieve eenzaamheid van het Oostbroek hebben teruggetrokken, weten we echter niet (p. 17). Later beschrijft zij het klooster Affligem, waar Ludolf opgeleid werd voor hij prior werd in Brugge (p. 80v): rond 1062 trokken enkele ridders zich terug in de wildernis van Affligem. Toen de heremietengemeen-

schap groeide, wilde men een meer monastiek geordend leven en werd vanaf 1083 een kerk gebouwd, waarop in 1084 en 1086 de nodige schenkingen volgden, door keizer en bisschop. Tussen het officiële begin en de officiële erkenning zat daar meer dan twintig jaar.

Ook Doedens wijst erop, dat een initiatief van onderaf wel gesteund wordt door het gezag - toen en nu - maar altijd pas nadat het zich eerst ruim bewezen heeft.

Deze gedachte vinden we eveneens bij J.W.H. Meijer. Hij schreef in 1995 zijn *Kleine Historie van De Bilt en Bilthoven*, na jaren grondonderzoek bij de Biltse Dienst Publieke Werken, waarbij hij de ontginningen vanuit Oostbroek in kaart bracht en ook sporen tegenkwam van het Vrouwenklooster (p. 26-28), en zelfs van daarvoor (p. 12-13): met leem besmeerde vlechtwerkresten van wilgetenen, ten oosten van het huidige KNMI-gebouw. Daar, op iets hoger gelegen gronden dan Oostbroek zelf, kon men voorlopige onderkomens neerzetten voor mens en dier, vee laten weiden en akkers aanleggen voor de voedselvoorziening tijdens de bouw op Oostbroek, dat de eerste jaren nog te drassig zou zijn om er al te wonen. Meijer noemt dit de 'stamvestiging'.

Hij kiest dan voor 1115 als beginjaar van de graafwerkzaamheden, het bouwen

van een klooster en een kapel. Waarbij hij toegeeft dat dit jaartal nergens is vastgelegd, maar zijn argument is: bij de schenking van 1122 zal reeds heel wat werk verzet zijn om dat besluit te rechtvaardigen en het nog jonge klooster te ondersteunen (p. 12, noot 8). Het klooster had zich dus bewezen in de jaren vóór 1122. Hoeveel jaren? Meijer berekent (p. 13) dat het graven van de benodigde grachten en sloten zeker 5 jaren zwoegen in de zware klei betekende voor een groep van 25 mannen.

De timing van Meijer kan kloppen met de hierboven geopperde komst van abt Ludolf in of voor 1117. Dan zouden Herman en Theoderik rond 1115 zijn begonnen met de bouw op Oostbroek (en de onderkomens op de 'stamvestiging' mogelijk al in 1114), gesteund door Godebald (die vanaf 1114 bisschop was). En omdat Theoderik dáárvor als pelgrim naar Ierland was geweest, zou je deze pelgrimage ongeveer kunnen dateren op 1113.

Dr. Michael Haren had het over 'plausibility'. Bij historische reconstructies zal het zelden om waterdichte bewijzen gaan, eerder om wat het meest aannemelijk is. In welke schets zijn de tot nu toe bekende feiten het best gecombineerd, welk plaatje ziet er het meest logisch uit? De lezer mag het zeggen.